

Bente Lavold

Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet¹

«Tyrken», som er hovedartikkelen i Henrik Wergelands blad *For Arbeiderklassen* 27. juli 1844, starter med utsagnet: «Tyrcken er et forfærdelig Navn i Allmenheds Øre hos oss.» Wergeland tar her et grundig oppgjør med disse holdningene som er basert på rykter og sagn og tilbakeviser dem med reisendes gode møter med tyrkere i samtiden. Han er kvass mot dem som tror på slike rykter og skriver i en vignett over artikkelen: «Letroenhed er en moder som dræper sine egne Poder.» Han skriver videre at overtro har rot i enkel uvitenhet og derfor er lettest å utrydde, men at det er verre med den som har røttene slynget sammen med religiøs tro; den sitter fastere og må utryddes fra prekestolen.²

I denne artikkelen skal vi spore noen av de religiøse røttene til dette fiendebildet, og se hvordan de oppsto og ble

vedlikeholdt av bilder og beskrivelser av tyrkerne som blodtørstige mordere.³ Et slående eksempel er det storslåtte og fargerike høyalterskapet i Ringsaker kirke på Hedmark fra begynnelsen av 1500-tallet, som vil tjene som omdreiningspunkt i den videre undersøkelsen. I tillegg fantes det en rekke fremstillinger av tyrkerne i trykte bilder og tekster, salmer og bønner som bygget opp under dette fiendebildet for menneskene som møttes i kirkerommet.⁴ Det er dette kirkerommet og de visuelle og tekstlige inntrykkene som var tilgjengelige for menigheten der, som er rammen for denne undersøkelsen.

Kirkerommet var det sentrale religiøse, sosiale og kulturelle møtestedet i lokalsamfunnet i middelalderen og fremover i tid. Rommets tunge symbolske betydning ble styrket

*Alterskapet i Ringsaker kirke i lukket stilling.
Foto Jan Haug – Anno Domkirkeodden.*

av, samtidig som det selv forsterket, betydningen av kirkeinteriøret og kirkelige handlinger.⁵ Kunst- og kulturhistoriker Henning Laugerud inkluderer kirkerommet med inventar og utsmykking når han beskriver det som symbolsk sted og en slags «erindringsmaskin» som produserte, lagret og fremkalte minner. Minne eller erindring er et nyttig begrep for å forstå hvordan vi som grupper og enkeltmennesker utvikler forståelseshorisonter av sanseerfaringer, det vi ser, hører og lukter. Minner skal ikke bare lagres de må også kunne hentes frem igjen når de vekkes av og kobles til nye sanseerfaringer. Det religiøse visuelle billedspråket som var symbolsk og retorisk fortettet kunne kobles opp til tallrike endringer og assosiasjonsrekker både i kollektive og den enkeltes minner. Laugerud viser hvordan religiøse bilder var sentrale for å skape og videreføre religiøse minner eller erindringer, og at denne kontinuiteten eller tradisjonen for eksempel kan

forklare hvordan katolske trosforestillinger og praksiser levde videre utenfor offisiell teologi lenge etter reformasjonen.⁶ I Ringsaker er det sannsynlig at kirkerommets symbolske betydning, bildene av vold og drap på alterskapdørene og den gjentatte lesingen, høringen og syngingen om tyrkernes mord kan ha lagret, fremkalt og overført tyrkerfrykt. Det egner seg derfor som en prisme som kan speile hvordan syn og hørsel, både sammen og hver for seg, kan ha bygget, vedlikeholdt og overført forestillinger og minner om tyrkiske fiendebilder i Norge.

Det praktfulle høyalterskapet i Ringsaker kirke var (og er) imponerende og iøynefallende.⁷ Kirkerommets lengderetning og organiseringen av vokslys og dagslys som ledet blikket mot koret og alterskapet understreket virkningen. I koret er det vinduer på tre sider, bak alteret på østveggen var det tre vinduer der dagslyset skinte delvis bak og over alterskapet og i tillegg var det vinduer på de to sideveggene. Lyset som skinte på alterskapets i en ellers ganske mørk kirke gjorde det lettere å se bildene og samtidig kunne lyset oppfattes som en avglans av det guddommelige.⁸ Lyset understreket alteret og alterskapets betydning i det symboltunge kirkerommet.

Alterskapet var åpent på festdager. Det vanlige synet som møtte menigheten og enkeltpersoner som kom inn i kirken var imidlertid fargerike malerier av grusomme voldshandlinger utført av tyrkiske soldater mot kristne helgener på utsiden av dørene som lukket skapet. Den hellige Ursula og de 11 000 jomfruene blir angrepet og hugget ned med sabler, beskyttet med piler fra tyrkiske buer og stukket med spyd av soldater både med hjelmer og turbanlignende hodeplagg. Ifølge en av legendevariantene ble den britanniske prinsessen Ursula og følget hennes overfalt og drept av hunnere i Köln da de var på vei til Roma ca. 400 etter Kristus. Soldathelgenen Acasius og de 10 000 martyrene blir kastet nakne ned fra en klippe og spiddet på spissede stokker. Ved siden av de gjennomborede hvite kroppene står en gruppe menn i kostbare fargerike klær og snakker sammen. Ifølge legenden ble Acasius og de 10 000 soldatene drept av en hedensk hær på fjellet Ararat. Helgenene ble populære fra krosstogene på 1100-tallet og fremover. Soldaten som har skutt piler inn i den nakne kroppen til martyren Sebastian har også tyrkisk hodeplagg og tyrkisk bue. I tillegg har han et fremmedartet utseende, brunaktig hud, krokete nese og en stor bart.⁹ Gjennomboring av voksne og barn på spisse stokker og spyd var et vanlig bilde på tyrkernes grusomheter i den tyske

Soldathelgenen Acacius og de 10 000 martyrene blir kastet nakne ned fra en klippe og spiddet på spissede stikker. Alterskapet i Ringsaker kirke. Foto Jan Haug – Anno Domkirkeodden.

*Sta. Ursula og 11000 jomfruer stikkes med spyd og hogges med sverd. Alterskapet i Ringsaker kirke.
Foto Jan Haug – Anno Domkirkeodden.*

anti-tyrkiske propagandaen på begynnelsen av 1500-tallet.¹⁰ Sebastian var en sentral vernehelgen mot pest og attributtet hans, pilene, var symboler for pesten. Den andre kjente pesthelgenen Rochus er avbildet på den andre underskapedøren og står ved siden av Sebastian når skapet er lukket. Pest var som tyrkerne sett på som verktøy Gud brukte for å straffe menneskenes synder.¹¹

Det er vanskelig å si hvordan bildene ble sett og hvilke tidligere minner og erfaringer denne religiøse visuelle volden koblet seg opp til og videreførte i den enkeltes og det kollektive minne i Ringsaker. Alterskapet fra Antwerpen ble gitt til kirken mellom 1514 og 1530 av Arnstein Johnson Skanke som var kannik i Hamar og sogneprest i Ringsaker før og etter reformasjonen. Skanke har merket skapet med innskrifter, våpenskjold og donatorportretter og det er grunn til å tro at utvalget av helgener og andre teologiske motiver har hatt en særskilt betydning for ham.¹² Hans eget våpen-

skjold henger på bildet der de 10 000 martyrene halshugges. I treet som Sebastian er bundet fast til henger våpenskjoldet til Gottfried av Boullion som ledet det første korstoget fra 1096 til 1100 og var den første korsfarerkongen i Jerusalem. Våpenskjoldet og tyrkeren setter motivet i en klar korstog-kontekst. Sammen med de andre scenene som viser overgrep mot kristne er anti-tyrker propagandaen tydelig utmalt i alterskapet. Skanke kan ha knyttet maleriene på dørene til tyrkernes fremrykking til erobringen av Rhodos i 1522 og beleiringen av Wien i 1529. For ham selv og menigheten kan de ha fungert som visuelle skrekkeeksempler på hva som kunne skje hvis tyrkerne fortsatte sin grufulle erobringsskrig.¹³

20.–22. mars i 1553 arrangerte Christian 3. ekstraordinære bededager mot tyrkerfaren i Danmark-Norge. Bededager var et målrettet politisk/religiøst virkemiddel som de dansk-norske kongene satte inn for å mildne Guds vrede i nøds-tilfeller. Prestene ble oppfordret til å holde bededager med

faste i tre dager. Guds rettferdige vrede over mennesker i Danmark og Norge kunne bare minskes og fjernes når hele folket gjorde bot og bad om tilgivelse. Hvis ikke dette lyktes hevdet Christian 3.s religiøse rådgiver biskop Peder Palladius at Danmark-Norge ville bli erobret av tyrkerne innen 47 år. Innbyggerne måtte leve under tyrkernes skikker og ugudelighet og dette var ifølge Palladius: «... triste perspektiver for de unge!»¹⁴

Alterskapet i Ringsaker kirke stod sannsynligvis i åpen stilling på bededagene og bildene av helgener som ble slaktet av tyrkere var derfor ikke synlige. Men de fleste dagene var de en visuell skrekkinngytende påminnelse som lå lagret og kunne trekkes frem fra erindringen når tyrkerne ble beskrevet på bededagene i 1553. I forklaringen til teksten 5. søndag etter påske i Johannes Spangenbergers kirkepostill: *Postilla: Vdleggelse paa Søndagis oc Hellige Dagis Episteler oc Euangelier, ...* fra 1595 ble menigheten også minnet på tyrkernes grusomheter. Her spørres det om hvem kristne skal være bange for i denne verden. Presten leste svaret høyt for menigheten: «Tyrkerne som farer frem med mord og drap.» Selv om Ringsaker var langt unna Wien og tyrkernes grusomheter viste bildene av helgenene Ursula, Achatius og Sebastian tydelig hvor ille det kunne være. Kirkepostillene ble også brukt av lekfolk oppover i tid, de kunne kjøpes på auksjoner over geistlige bo. Svartmalingen av tyrkere ble fremført både fra talerstolen og senere også lest høyt under husandakter i hjemmene.¹⁵

Trusselen fra Det osmanske riket

Var det noen grunn til å frykte tyrkerne i Ringsaker? Norge var aldri direkte truet av Det osmanske rikets erobringsskrig. Men på 1500-tallet var den dansk-norske kongen indirekte rammet av krigen fordi han var lensherre i Schlesvig og Holstein som var en del av Det tysk-romerske riket som ble angrepet av tyrkerne. Det osmanske riket var grunnlagt av tyrkiske stammer ledet av Osman I. (ca. 1299). Han og etterkommerne bygget opp et mektig tyrkisk muslimsk imperium som ekspanderte vestover til de måtte trekke seg tilbake etter den andre mislykkede beleiringen av Wien i 1683. Det kristne tysk-romerske rikets møte med islamsk erobringsskrig var preget av voldtekt, plyndring, brann, drap og slaveri. Grusomhetene var gjensidige, under den harde erobringen av Konstantinopol i 1483 ble rituell skremselstortur brukt

St. Sebastian og tyrkisk bueskytter. Alterskapet i Ringsaker kirke. Foto Jan Haug – Anno Domkirkeodden.

av både kristne og muslimer. Beleiringen og erobringen av Beograd i 1521, Rhodos i 1522 og de mislykkede beleiringene av Wien i 1529 og 1683 var grufulle. Den langvarige erobrerkrigen formet og opprettholdt holdningen av islam og tyrkerne som en voldelig og grusom makt. Kristenheten stod imidlertid ikke samlet mot den muslimske invasjonen. For den franske kongen var maktpolitikk viktigere enn religion og de støttet ikke den tysk-romerske keiseren i slagene mot tyrkerne. En fransk-osmansk allianse ble opprettet i 1525 og varte i ulike former i 300 år. Den franske flåten ble for eksempel overhaldt i Istanbul i 1538, og i 1543/44 overvintret den tyrkiske flåten i Toulon i Frankrike med tusenvis av kristne galeislaver om bord.¹⁶

Tyrkerfrykt i religiøse bøker

Tyrkerbildene på alterskapet var tilgjengelige i kirkerommet hele året mens de i skriftlesing og høring, bønner og salmesynging dukket opp til faste tider i kirkeåret. Ulik bruk av små og store trykk på folkespråkene var en nødvendig forutsetning for spredning av religiøse og politiske holdninger som tyrkerfrykt i reformasjonstiden.¹⁷ Alle religiøse bøker, også de private bønnebøkene, ble sensurert av teologene på universitet i København som hadde nær tilknytning til kongen. De er derfor et uttrykk for den offisielle holdningen til for eksempel tyrkerne.¹⁸ Christian 3. og de påfølgende dansk-norske reformasjonkongene hadde nær kontakt med Martin Luthers reformbevegelse og oversatte mange sentrale tyske trykk til dansk. Den dansk-norske kirkeordinansen av 1537/39, lovverket som regulerte kirken og religionsutøvelsen var forfattet av Luthers nære medarbeider Johan Bugenhagen. Christian 3.s dansk-norske bibelutgave var en dansk oversettelse av Martin Luthers lavtyske utgave som ble trykket av Ludvig Dietz i Lübeck i 1533–34. Dietz tok med seg trykktyper og bildeblokker til København da han trykket de 3000 reformasjonsbibelen mellom 1548 og 1550.¹⁹

Det er mye vi ikke vet om den totale utbredelsen og bruken av små og store trykk i Norge. Jostein Fet har i sine kartlegginger og analyser av arveskifter fra Sunnmøre, Romsdals-, Nordmøre- og Telemarkskifter fra 1994 og kartleggingen av bøker i privat eie på Sunnmøre fra 2015 fått frem mye viktig kunnskap som Ringsaker kan sees i forhold til.²⁰

Tyrkere i bibler

I de dansk-norske reformasjonsbiblene, utlagt i tekst- og bildekommentarer i profeten Daniels bok i det gamle testamentet og i Johannes åpenbaring i Det nye testamentet, fremstår det osmanske rikets erobringskrig mot det kristne Europa som et tegn på at verdens ende var nær.

Ringsaker kirkes høye status i et rikt område sannsynliggjør at kirken hadde en eller flere av de danskspråklige kongeiblene fra 1550, 1589 eller 1633, kjøpt inn av kirken eller av generøse donatorer. Hedemarkuseet har et eksemplar av Fredrik 2.s bibelutgave fra 1589 (Skaktavlbibelen) som har vært i privat eie fra første del av 1600-tallet.²¹ Velstående eller adelige i Ringsaker kan ha forhåndsbetalte 2 daler i 1548 for å motta en av de 96 reformasjonsbiblene som ble sendt til Norge i 1550.²² Kirken fikk andre store gaver på 1500-tallet. I tillegg til alterskapet fra Arnstein Johnson Skanke ga Eiler Brockenhus og Kirsten Eriksdatter Gyldenhorn to gedigne messinglysestaker merket med familienes våpen mellom 1540 og 1546.²³

Kongeiblene var utgitt av kongen og utstyrt med hans portrett, våpenskjold og forord på de første sidene. Dette var tydelige markeringer av reformasjonkongenes nyvunne autoritet over kirken og en materialisering av hans representative nærvær i det allerede symboltunge og sentrale kirkerommet.²⁴ Biblene hadde både stor politisk og religiøs betydning. Det er derfor ikke overraskende at tyske og danske lutherske teologer plasserte tekster og bilder som kommenterte bibeltekstene i et politisk-religiøst samtidsperspektiv. Effekten av disse kommentarene ble forsterket av at biblene for lutheranerne var «Guds ord».

I alle de tre dansk-norske biblene, er det et enkelt verdenskart i Daniels bok som viser hva som skjer når endetiden er nær. Bibelkartet som er et mnemoteknisk verktøy, viser Afrika, Asia og Europa omkranset av hav og vindhoder og er en tolking av Daniels drøm. På kartet er det fire dyr og en liten hær bak noen fjell. Ifølge Luthers forord til Daniels bok i Fredrik 2.s bibelutgave fra 1589 representerer de fire dyrene fire riker, løven med ørnevinger er Assyria og Babylon, bjørnen det persiske riket, geparden med fire vinger og fire hoder er Alexander den Stores riket i Grekenland og det fjerde er Romerriket representert med et dyr som har et menneskehode med fire horn. I de siste tider skal det ut av et ekstra lite horn vokse tre nye horn, som er land Muhammed eller tyrkerne har overtatt, Egypt, Asia og Grekenland. Den lille

Verdenskartet som viser Afrika, Asia og Europa omkranset av hav og vindhoder. Kartet er en tolking av Daniels drøm om de siste tider. Utsnitt fra Christian 3.s bibelutgave fra 1550, profeten Daniels bok kapittel 7. Nasjonalbiblioteket.

hæren som er plassert mellom Asia og Europa representerer denne tyrkertrusselen. Luther skriver oppsummerende i sin omfattende kommentar til Daniels bok: «Alt sammen erfarer vi nå og ser for våre øyne. Tyrkerne har vunnet store seire og det er ikke mer å gjøre enn å vente på den ytterste dag.»²⁵ Bildet av Daniels drøm i de dansk-norske biblene ble hentet fra Luthers lavtyske Lübeckutgave fra 1533–34 men var tidligere brukt i 1530 på propagandabrosjyren: *Das siebend Capitel Danielis, von des Türken Gottes lesterung*

*vnd schrecklicher morderey Wittemberg.*²⁶ Hendelsene var aktuelle, Rhodos ble beleiret i 1522, Wien ble beleiret i 1529. Tyrkernes erobringsskrik regnes som ekspansive fra 1520 og fremover til 1566. Både kartet og Luthers kommentarer er komplekse og de i menigheten som så bildet og hørte teksten kan ha blitt fasinert, men de trengte en forklaring for å forstå teologien og geografien. Kartet var et hjelpemiddel som visualiserte og hjalp til med å forstå og huske hvilken skrekkelig fiende den symbolske tyrkerhæren som lå på lur bak

Tyrkiske soldater angriper de helliges by og blir fortært av ild fra himmelen mens djevelen blir styrtet ned i svovelsjøen. Utsnitt fra Christian 3.s bibelutgave fra 1550, Johannes åpenbaring kapittel 20. Nasjonalbiblioteket

fjellene var.

Det er vanskelig å vite hvor mange i tillegg til geistlige som har sett disse bildene og lest kommentarene. De slitte sidene i Johannes åpenbaring bakerst i mange av biblene vitner imidlertid om flittig blaing og stor interesse gjennom århundrer. Det er ikke overraskende. I Christian 3. bibelutgave fra 1550 er det 26 bilder på 28 sider, flere sider har to bilder og det er også eksempler på oppslag der det er to bilder på hver side.

Arr Idéhistorisk tidsskrift nr. 3 2019

Blant disse bildene er det også skremmende fremstillinger av tyrkere til hest.²⁷ Tyrkerne visualiserer de kristnes fiender i de siste tider. Ett av bildene viser de tyrkiske soldatene med turban og lange spyd som rir på hester med løvehoder og haler som hvesende draker. Ved siden av dette bildet står det Mahomet i margin, slik at det ikke skulle være tvil om hvem de var.²⁸ I kapittel 20, nesten mot slutten av åpenbaringsboken ser vi bildet av at Satans hær med hedninger fra fire verdenshjørner angriper de helliges by. Rytterne som er kledd som tyrkere blir fortært av ild fra himmelen og djevelen selv blir styrtet ned i ild og svovelsjøen. Bilder som dette, enten de ble oppfattet rent visuelt eller sammen med en hørt eller lest tekst, må ha vært skremmende. Koblet sammen med maleriene av tyrkernes vold på alterskapet kan frykten for tyrkerne og endetiden ha vært overveldende.

Salmer mot tyrkerne

Den visuelle fremstillingen av tyrkerne på alterskapet og i biblene ble også understreket i salmesang. I den første autoriserte danskspråklige salmeboken, *Den danske Psalmebog met mange Christelige Psalmer aff Hans Thomissøn* fra 1569, er det flere salmer der det synges og bes om vern mot tyrkerne og paven. En av disse er luthersalmen: «En Børnesang at Siunge mod vor Herris Christi oc hans hellige Kirckis tuende hoffuitfiender Paffuen oc Tyrcken.» Salmen starter med: «Beholt oss Herre ved dit Ord oc styr Paffuens oc Tyrckens mord.» Barna er trukket frem fordi Luther skal ha sagt i en bordtale at hvis noen skulle kunne gjøre tyrkerne noe måtte det være barna med sitt fadervår. Hverken våpen eller fyrster kunne stoppe dem.²⁹

De danske teologene mente som Martin Luther at salmesynging på eget språk var en god måte å påvirke mennesker til rett lære.³⁰ Og i forordet til salmeboken oppfordrer Thomissøn til flittig bruk av salmene i kirker, skoler og hjem: «Fordi Rim oc sang lærer snart met lyst oc kunde best ihukommes.» Å høre, men fremfor alt å selv synges Guds ord var den beste måten å forstå og erindre et budskap. 100 år etter Thomissøn salmeutgivelse omtaler Peter Dass hjertet som Guds bolig og ørene som himmelens porter. Litteraturviter Jon Haarberg referer til Mary Carruthers *Book of memory* når han i en artikkel om katekismesanger fra 2010 skriver om hjertet og sangens betydning for minne.³¹ Å synges om tyrkerne som mordere og fiender kan altså ha vært en viktig

der kunde huercken see/oc icke høre/oc icke helder vandre/huilcke der gjorde oc icke penitente for deris **M**ord/**T**roldom/**M**oreri oc **T**yffueri.

De den siette Engel basunede/ De ieg hørde en røst aff de fire hørner paa der gyldene Altare faar Gud/som sagde til den siette Engel der haffde basunen/ Løff op de fire Engle som ere bundne i den store Vandstrøm Euphrates. De de fire Engle bleffue løse/ som vaare rede paa en stund/ oc paa en dag/ oc paa en maanet/oc paa it aar/at ihiesla/ den tredie part aff **M**ennistene. De det tal paa **R**eyserne vaar mange tusinde maal tusinde/ De ieg hørde deris tal. De ieg saa **H**estene saa i synen/ oc dem der sade paa/ at de haffde gloende oc gule oc suoffuelste pantzer/ De hestenis **H**offuit/ lige som **L**øwers hoffuit/ De aff deris mund gick **J**ld oc røg oc suoffuel. Aff disse tre bleff tredie parten aff mennisten ihieslagne/ aff samme **J**ld/ oc røg/ oc suoffuel/ som gick aff deris **M**und/ Thi deris mact vaar i deris mund. De deris **S**erter vaare lige som **H**ugorme/ oc haffde **H**offuet/ oc met de samme gjorde de skade.

De der bleffue **F**olck igen/som icke bleffue ihieslagne aff disse plager/ oc icke gjorde **P**enitente for deris hendes gerninger/ at de skulde icke bede til **D**iefflene/ oc til **A**ffguder/ aff **G**uld/ **S**ølf/ **K**aaber/**S**ten oc **T**ræ/ huilcke

T iñ **D**e

Tyrkiske soldater med turban og lange spyd rir på hester med løvehoder og haler som hvesende draker. I margkommentaren står det skrevet Mahomet. Utsnitt fra Christian 3.s bibelutgave fra 1550, Johannes åpenbaring kapittel 9. Nasjonalbiblioteket

påvirkningskilde for menigheten i Ringsaker.

Kongebrevet som autoriserte Thomissøns salmebok i 1569, påbød at den skulle anskaffes til alle kirker i det dansk-norske kongeriket.³² Salmen om tyrkerne og pavens mord skulle synges som avslutningssalme de fire søndagene i advent, dette viser at den var betydningsfull. På denne måten kunne man ha tenkt seg at tyrkerfrykt samt pavenfrykt etterhvert ble internalisert i minnet til den syngende menigheten.

Men denne pedagogiske praksisen fungerte trolig dårlig i den første perioden. Spørsmålet er om menighetene sang salmene. Kirkehistoriker Helge Fæhn mener generelt det er vanskelig å si noe sikkert om salmesangen i de første generasjonene etter reformasjonen. Denne nye praksisen var uvant og salmene var nye, få hadde salmebøker og prestene var dårlige forsangere. I forarbeidene til den norske kirkeordinansen fra 1604 skrev biskopene to ganger at presten begynte å

syng salmeverset alene og ikke sjelden også fullførte alene.³³ Den eneste opplysningen om salmesang i biskop Jens Nielssøns visitasreiser i Oslo og Hamar stift i årene 1574–97 er fra Eidsvoll 22. september 1594. Her møtte han en smukk forsamling som sang vel. Dette er trolig en indikasjon på at Eidsvoll var det hederlige unntaket i Oslo og Hamar bispedømme på denne tiden. Salmesyngingen i Ringsaker var ikke noe å skryte av på slutten av 1500-tallet.

I arveskiftene Fet har gjennomgått er det nevnt fire eksemplarer av Thomissøns salmebok, tre på Sunnmøre og en i Øvre Telemark. Dette lave tallet kan skyldes at få kunne lese og boken var dyr, den kostet det samme som en ku.³⁴ Thomissøns salmebok kom i en rekke nye utgaver til midten av 1600-tallet og flere av salmene, deriblant *Behold oss herre* var med i de nye salmebøkene. Arveskiftene forteller også at disse bøkene vandret i generasjoner. Salmeboken er en flott bok som inneholder bilder og dette gjorde den sannsynligvis attraktiv å eie og se i for både barn og voksne.

Oppfatningen av tyrkerne som mordere ble opp gjennom 1700-tallet, men også sporadisk på 1800-tallet, spredd gjennom både de autoriserte salmebøkene og de uautoriserte bokhandelsalmebøkene. Salmen «Behold oss Herre» var også med i Christiania trykkeren Hans Hoff's salmebok *Christiania Ny Forbederet Fulstændige Psalmebog: Hvorudi findis Psalmer oc Loffsange aff D. Martini Lutheri oc andre fromme Christne Lærde Mænd til hver Søn- oc Hellige Dagis Evangelia forordnet* som utkom i 1677 og senere i utgaver trykket i København. I arveskiftene på Sunnmøre, Nordmøre og i Øvre Telemark er det identifisert 66 eksemplarer av ulike utgaver av salmeboken der menigheten skulle feste minner om tyrkens mord med fellessang 1. søndag i advent.³⁵ Den andre av de kongelig autoriserte salmebøkene var Biskop Thomas Kingos, *Den Forordnede Nye Kircke-Psalme-Boog*, som første gang utkom i København i 1699 og var offisiell kirkesalmebok frem til 1768.³⁶ Alle kirker i Danmark-Norge var nå pålagt å bruke Kingos salmebok. Den utkom 16 år etter tyrkernes harde beleiring av Wien i 1683 og salmen «Behold oss Herre» var derfor både religiøs og politisk relevant. Nå var salmen imidlertid flyttet fra adventssøndagene til 5. søndag etter Helligtrekongers dag, en mindre sentral plass. I arveskiftene Fet har sjekket er det identifisert 312 eksemplarer av salmeboken, men trolig er det flere. Det høye tallet i skiftene skyldes bedre lesekunnskap og også at det nå var vanligere å bruke salmebøker i og utenfor kirken.

Menigheten i Ringsaker sang salmen om tyrkernes mord 5. søndag etter helligtrekongersdag med altertavlen som visuell bekræftelse fra 1699 til 1768 og muligens enda lengre.

I tillegg til at de gamle salmebøkene ble gjenbrukt ble det også utgitt nye utgaver av Kingo salmebok til langt ut på 1800-tallet med verselinjen *Paffuens oc Tyrckens mord*, i 1842 i Christiansand på S. A. Steens forlag, i 1859 i Christiania på Cappelens forlag, i 1891 på Dreyers forlag i Stavanger. Kingo var ikke kirkesalmebok etter 1768 og syngingen foregikk derfor i private forsamlinger eller alene. I 1863 skriver Hans Hauge, Hans Nielsen Hauges sønn, i sin populære *Psalmebog til Kircke og huus-Andagt* at «'Behold os Herre' var diktet av Luther i 1541 for at den troende ungdom kunde ha en kort og alvorlig bønn mot paven og tyrken.» Hauge selv hadde erstattet begge med Satan. Han var ikke den første som erstattet tyrkerne med et annet fiendebilde. I *Christelig Psalmebog, en Samling af gamle opbyggelige Sange til Brug ved Huusandagt*, utgitt J. Johnsen forlag i Christiania i 1846 var tyrkerne erstattet med andre fiender. Samtidig var det tyrkiske fiendebildet i salmebøkene seigt og langlivet og overlevde trolig lenge også som et utenat lært minne.

Bønnebøker

En annen viktig kilde til det tyrkiske fiendebildet var bønnebøkene. Flere av de danske inneholdt bønner mot tyrkerne³⁷ og disse har trolig også vært brukt i Norge. Bønnebøker var sammen med postiller og salmebøker viktige under husandakter og sangstunder i hjemmene og forsamlingshus.³⁸ Tekstene ble både lest høyt og hørt og overførte minner mellom generasjoner. I følge Luther og salmebokutgiver Thomissøn var de med sine tekster uten melodier underlegne salmene når det gjaldt å forstå og å huske budskapet. Flere av salmebøkene hadde imidlertid bilder som styrket teksten som minnebærer. I følge Luthers forord som er gjengitt i den danske utgaven av Lorents Benedichts bønnebok fra 1573 var bilder viktige for at barn og ulærde kunne påvirkes til å se og huske budskapet:

Ieg haffuer anset det gaat at være at Passionalen met figurer oc Billeder sættis hoss Bønebogen allermest for Børns oc enfoldige folcks skyld huilcke som ved Figurer oc lignelser bedre beuegis til at mercke oc beholde guds gierninger end ved blotte ord oc lærdom.³⁹

I Peder Tidemands bønnebok, *En Deylig Bøne Bog Met Mange Christelige Bøner Nu Besynderlige I Denne Sidste Farlige Tid Nyttelige at Søge Hielp Oc Trøst Hoss Gud Met I Vor Mangfoldige Store Trang Oc Nød*, som første gang trykket av Lorentz Benedicht i København i 1563 og senere kom i mange opplag, er det også en bønn mot tyrkerne. Boken var tilegnet en kvinne, Susanne Bøllesdatter, som sannsynligvis var oppdragsgiver. Hun kan ha bedt Tiedemand samle bøner som kunne være nyttige når hun var i angst og nød.⁴⁰

En Bøn imod Tørcken

O allmectige naadige Gud/Du som straffer dine Børn/ som icke ville leffue effter/ din villie oc holde dine/ Bud met Pestilense/ Hunger oc Blodstyrning./ Vi bede deg at du vil vende/ dit Faderlige hjerte til oss/ oc sønderbryde den/ blodgerige Tørckis Spir/ hvilcken det nu gruselig/ plager forferder bedrøffuer/ oc forfølger din Christelige kircke ...

Her vises det til tyrkernes blodtørstige spyd (blodgerige Tørckis Spir) som vi erindrer fra alterskapet og bibelen. Sammen med bønner mot tyranner og kirkens fiender er det satt inn et bilde som viser hvordan kvinner og barn blir stukket og gjennomboret med sverd. Måten volden mot kvinnene er fremstilt på i dette trykket kan gjenkjennes i maleriet av den hellige Ursula og jomfruene på alterskapet i Ringsaker, men her brukes det både spyd og sverd.

I Hans Christensen Sthens bønnebok *Christelige Oc Udkaarne Bøner for Alle Stater Oc for Allehaande Nød* [...] fra 1571 er tyrkernes grusomheter utbrodert enda mer. Det står at de (tyrkerne) «gjør Stenhauger av våre Steder og Byer og at de har gitt Guds tjeneres legeme til mat for fugler og dyr». Andaktsboken *Nogle udkaarne oc saare nyttelige Predicken om en Christelig Penitentz oc Leffnit*, fra 1563 kaller tyrkerne både tyranner og mordere. «Tørcken hand ligger oss alle tyrannerlig på halsen oc vi er uvisse både paa vort Godz oc paaa Liffuet.» Boken ble utgitt av Lensherre på Stenviksholm i Trondheim Evert Bild og hans hustru Vibeke Podebusk som hadde fått barnas huslærer, rektor på Katedralskolen i Bergen, Hagen Lauridsen til å oversette den fra latin til dansk.⁴¹ Den norske tilknytningen blir fremhevet av et helsides trykk av Den norske løve. Boken kan sees som et uttrykk for religiøs og boklig status og kunne ha egnet seg som gave. Den kan ha vært gitt til Jørgen Kruckow på Tjernegodset på Ringsaker som var en fjern slektning

Kvinner og barn blir hugget og gjennomboret med sverd i dette tresnittet som er plassert sammen med bønner mot tyranner og kirkens fiender i En Deylig Bøne Bog Met Mange Christelige Bøner Nu Besynderlige I Denne Sidste Farlige Tid Nyttelige at Søge Hielp Oc Trøst Hoss Gud Met I Vor Mangfoldige Store Trang Oc Nød, som første gang trykket av Lorentz Benedicht i København i 1563. Nasjonalbiblioteket

av Podebuskene. Adelige og velstående menn og kvinner i Ringsaker har sannsynligvis, som sine likestilte i Danmark, hatt bønnebøker som har inneholdt bønner mot tyrkerne.

Avslutning

Etter å ha sett eksempler på hvor omfattende og ulike de religiøse røttene til det tyrkiske fiendebilde var, forstår vi bedre bakgrunnen for de holdningene som Wergeland angriper i artikkelen i *For Arbeiderklassen* 27. juli 1844. Effektiv spredning av det tyrkiske fiendebildet fra 1500-tallet og fremover var et resultat av tyske og danske teologers omfattende utgivelser og distribuering av små og store trykk. Den visuelle fortellingen om de voldelige tyrkerne på alterskapet i Ringsaker har trolig blitt sett, forsterket og opprettholdt av dette fiendebildet som gjennom kirkeåret ble sunget inn i

erindringen med salmer, sett i bilde- og tekstkommentarer i Bibelen og hørt fra prekestolen i det symboltunge og sentrale kirkerommet.

Salmene var den siste trykte bastionen til det religiøse tyrkiske fiendebildet. Med få unntak var verselinjene om tyrkernes mord på vei ut av nytrykte salmebøker i andre halvdel av 1800-tallet. Men det var ikke så lett å utrydde folkelig overtro som Wergeland påsto i artikkelen 27. juli 1844. Ryktene om tyrkiske menneskeslaktere som i 1869 ble spredd og kommentert i aviser og skillingsviser, viser at fiendebildet fremdeles hadde innhold og mening. Ryktene skapte opptøyer og stor engstelse blant folk, og skrekkelige viser var alltid populære.⁴² Det er ikke utenkelig at bøndene fra Ringsaker som reiste til markedet i Christiania på slutten av 1800-tallet, kjøpte skillingsviser om tryntyrken, tok de med seg hjem og assosierte de med tyrkerbildene på alterskapet.

Nasjonalbiblioteket
Bente.Lavold@nb.no

VITENSKAPELIG, FAGFELLEVDERT, ARTIKKEL

Noter

- 1 Artikkelen er basert på foredrag holdt i Nasjonalbiblioteket i 2017 og 2018.
- 2 Wergeland, «Tyrken», 105 og 106, Skjælbred, *Tradisjon om Tryntyrken: stereotyper og identitet*, 17–24.
- 3 Martin Schwarz Laustens. *Tyrkerfrygt og tyrkerskat: islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, fra 2010 har vært svært viktig i mitt arbeid med holdninger til tyrkere i tidlig nytid. Se også Møller Jensen, *Denmark and the crusades*, 1400–1650, fra 2007.
- 4 Ytreberg, *Ringsaker kirkes alterskap i kulturhistorisk lys*, Lavold, *Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet*, 108–111.
- 5 Kulturhistoriker Arne Bugge Amundsen har bl.a. undersøkt hvordan billedprogrammer på alterskap og annet interiør i utvalgte kirkerom i Østfold var med på å forme menighetens og enkeltmenneskets identitet og minne f.eks. Amundsen, *Churches and the Culture of Memory A Study of Lutheran Church Interiors in Østfold, 1537–1700*.
- 6 Laugerud, *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*, Oslo s. 81–87, 304–307. Mary Carruthers *Book of memory* fra 1990 er grunnleggende i denne typen minneforskning.
- 7 Lavold, *Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet*, 99 ff., Hagen, *I møte med det hellige. En undersøkelse av møtet mellom senmiddelalderens betrakter og Ringsaker kirkes alterskap*.
- 8 Hagen, *I møte med det hellige. En undersøkelse av møtet mellom senmiddelalderens betrakter og Ringsaker kirkes alterskap*, s. 68 og 76.
- 9 Ytreberg, *Ringsaker kirkes alterskap i kulturhistorisk lys*.
- 10 Lausten, *Tyrkerfrygt og tyrkerskat: islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, s. 13, 231.
- 11 Lavold, *Alterskapet i Bjugn kirke. Kilde til katolsk og luthersk tro og praksis*, s. 14–15.
- 12 Lavold, *Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet*, s. 99 ff.
- 13 Møller, *Denmark and the crusades, 1400–1650*, 14–316. Lavold, *Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet*, s. 109–111.
- 14 Lausten, *Tyrkerfrygt og tyrkerskat: islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, 119 ff.
- 15 Fet, *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, 205 ff.
- 16 Knutsen *Religionskriger*, s. 48 og s. 93
- 17 Pettigree, *Brand Luther 1517*.
- 18 Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*. Se også Appel, 381ff.
- 19 Ilsøe, *De tre danske foliobiblers historie, tresnit og stik*, 119–121.
- 20 Fet, *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840. Fet, Den Gløymde Litteraturen: Gamle Bøker Og Skrifter I Privat Eige På Sunnmøre*. Se også Dahl, *Book collections of clerics in Norway, 1650–1750*.
- 21 Spangen, *En Skaktavlbibel* s. 180ff.
- 22 Brandt, «Oplysninger om Trykningen, Indbindingen og saalget af Bibeloversættelsen af 1550» i kirkehistoriske samlinger bd. II 1853–56, s. 405–406.
- 23 Ormøy, *Ringsakboka, Mellomalderen*, 189.
- 24 Laugerud, *En reformasjon av blikket? Skrift, bilder og synskultur i det etter-reformatoriske Danmark-Norge*, 223–230. Lavold, *Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet*, 98 og 99.
- 25 Daniels Bok 7. ff. Luthers innledende kommentarer til Daniels bok i Fredrik 2.s bibelutgave fra 1589.
- 26 Justus, *Das siebend Capitel Danielis, von des Türken Gottes lesterung vnd schrecklicher morderey*.
- 27 I Fredrik 2.s og Christian 4.s bibelutgave inneholder andre tresnitt enn Christian 3. utgave og det tyrkiske fiendebildet er bare tilstede i margkommentarer.
- 28 Johannes Åpenbaring kap. 9, vers 13 ff.
- 29 Lausten, *Tyrkerfrygt og tyrkerskat: islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, 108.
- 30 Fæhn *Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager*, 27.
- 31 Haarberg, 57–60.
- 32 Mallings *Salmebøgene* s. 42 ff, Fet *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, 226 og 227, Fæhn, *Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager*, 44.
- 33 Fæhn *Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager*, 44–45, Biskop Jens Nilssøns *Vistasbok* s. 324.
- 34 Fet, *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, 226–227.
- 35 Fet, *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, 345.
- 36 Mallings dansk salme historie bd, 8 *Salmebøgene*, 207 ff.
- 37 Lausten, Martin Schwarz. *Tyrkerfrygt og tyrkerskat. Islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, 106 ff.
- 38 Fet, *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, 198 ff.
- 39 Lavold, *Bruk og gjenbruk av bilder i religiøse bøker i Danmark-Norge og på Island på 1500 og 1600-tallet*, 275–76.
- 40 Tiedemand, *En Deylig Bøne Bog*, 95–96.
- 41 Lausten, *Tyrkerfrygt og tyrkerskat: islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, 52 ff. Brenz, *Nogle udkaarne oc saare nyttelige Predicken ...*, 172.
- 42 Skjælbred, *Tradisjon om Tryntyrken. Stereotyper og identitet*, 17–19 ff. Brandtzæg, *Skillingvisene i Norge 1550–1950: Historien om et forsømt forskningsfelt*. Takk til Astrid Nora Ressem som leder Skillingviseprojektet på Nasjonalbiblioteket for informasjon om skillingviser. Granrud, *Menneskehandlere på Grev Wedels plass? Om letturte bønder, blaserte byfolk og beryktede frimurere*.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge. *Churches and the Culture of Memory A Study of Lutheran Church Interiors in Østfold, 1537–1700*. ARV 66 vol. Oslo: Almqvist & Wiksell 2010: 117–142
- Appel, Charlotte. *Læsning Og Bogmarked I 1600-tallets Danmark*. 2. bd. København: Museum Tusulanum, 2001.
- De Biblie uth der uthlegginge Doctoris Martini Luthers yn dyth dudesche vlitich uthgesettet: mit sundergen underrichtingen, also men seen mach*. Lübeck: Ludowich Dietz gedrucket, 1533/34.
- Biblia, *Det er den gantske Hellige Scrifft, vdsæt paa Danske*. København: Ludowich Dietz, 1550.
- Biblia, *Det er, Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc Prentet effter Salige oc Hoylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II. Befaling, met Register, Alle D. Lutheri Fortaler, hans Vdlegning i Brædden, oc Viti Theodori Summarier*. København: Matz Vingaardt, 1589.
- Biblia, *Det Er Den Gantske Hellige Scrifft Paa Danske. Igen Offuerseet Oc Prentet Effter Vor Allernaadigste Herris Oc Kongis K. Christian Den IV. Befaling, Mett Register, Alle D. Lutheri Fortaler, Hans Udlegning I Brædden Oc Viti Theodori Summarier*. ed. København: Melchior Martzan [o.a], 1633.
- Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597. Kristiania: Yngvar Nielsen 1981.
- Brandt, C.J. «Nogle Oplysninger om Trykningen, Indbindingen og Salget af Bibeloversættelsen 1550» I Kirkehistoriske samlinger 2. bd., 1853–1856. København: J.D. Qvist.
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Skillingsvisene i Norge 1550–1950: Historien om et forsømt forskningsfelt.» *Edda*, nr. 2 (2018): 93–109
- Brenz, J. et al. *Nogle udkaarne oc saare nyttelige Predicken om en Christelig Penitentz oc Leffnit: Det er: Huorlunde it Syndigt Menniske skal alffuorlige omuende sig fra sin Ugudelighed oc uretfærdighed oc stadelige vende sig intil Gud at hand kand komme i venskab met hannem ved Jhesum Christum oc siden vere hannem lydige XXV*. København: Lauritz Benedict, 1563.
- Dahl, Gina. *Book collections of clerics in Norway, 1650–1750*. Leiden: The Netherlands Brill, 2010.
- De Biblie uth der uthlegginge Doctoris Martini Luthers yn dyth dudesche vlitich uthgesettet : mit sundergen underrichtingen, also men seen mach*. Lübeck: Ludowich Dietz gedrucket, 1533/34.
- Fet, Jostein. *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo: Universitetsforlag, 1995.
- Fet, Jostein. *Den Gløymde Litteraturen: Gamle Bøker Og Skrifter I Privat Eige På Sunnmøre*. Oslo: Samlaget, 2015.
- Fæhn, Helge. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager*. 2. utg., Oslo: Universitetsforlag, 1994.
- Granrud, Bente. «Menneskehandlere på Grev Wedels plass? Om lettlurte bønder, blaserte byfolk og beryktede frimurere». *Konspiranoia: konspirasjonsteorier fra 666 til WTC*, redigert av Terje Emberland, Arnfinn Pettersen et al, 75–90. Oslo: Humanist forlag, 2003.
- Hagen, Kaja Merete Haug. *I møte med det hellige. En undersøkelse av møtet mellom senmiddelalderens betrakter og Ringsaker kirkes alterskap*. Masteroppgave, UiO 2015.
- Jon Haarberg. «Earways to heaven. Singing catechism in Denmark-Norway, 1569–1756». *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*, red. Morten Fink-Jensen and Charlotte Appel, 48–69. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011.
- Hauge, A. *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt: et Udkast*, Skien: Melgaard, 1863.
- Hoff, Hans, Martin Luther, Jørgen Wedemann, and Ulrik Fredrik Gyldenløve. *Christiana Ny Forbederet Fulstændige Psalmebog : Hvorudi Findis Psalmer Oc Loffsange Aff D. Martini Lutheri Oc Andre Fromme Christne Lærde Mænd Til Hver Søn- Oc Hellige Dagis Evangelia Forordnet, Det Gandske Aar Igiennem ... Nu Igien Med Flid Igiennem Seet, Corrigeret Oc Udi Denne Nye Forma Til Trycken Forferdiget / Aff Hans Hoff, Boghandler Udi Christiania Oc Findis Hos Hannem Tilkiøbs. Her Hos En Skion Nyttelig Bønne-Bog*. ed. Christiania: Jørgen Wedemann, 1677.
- Ilsoe, Ingrid. «De tre danske foliobiblers historie, træsnit og stik.» I *På sporet av gamle bibler. En nordisk antologi*, redigert av Peter E. Raes, 19–34. København: Akademisk forlag, 1995.
- Johnsen, J. og Jacob Wulfsberg, *Christelig Psalmebog : en Samling af gamle opbyggelige Sange til Brug ved Huusandagt*, Christiania: Paa J. Johnsens Forlag, 1846.
- Justus, Jonas. *Das siebend Capitel Danielis, von des Türken Gottes lesterung vnd schrecklicher morderey*. Wittenberg, 1530.
- Laugerud, Henning. «Visualitet og synskultur i det etter-reformatoriske Danmark-Norge. Bilder, Skrift og erindring». I *Religiøs tro og praksis i dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500–1814*, 97–120. Bergen: Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier 2010.
- Laugerud, Henning. «En reformasjon av blikket? Skrift, bilder og synskultur i det etterreformatoriske Danmark-Norge». I *Reformasjonstidens religiøse bokkultur 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark, 209–243. Nota Bene 11. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017.
- Laugerud, Henning. *Reformasjon uten folk. Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo: St. Olav forlag, 2018.
- Lausten, Martin Schwarz. *Kirkeordinansen 1537/39*. København: Akademisk Forlag, 1989.
- Lausten, Martin Schwarz. *Tyrkerfrygt og tyrkerskat. Islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*. København: Anis, 2010.
- Lavold, Bente. «Alterskapet i Bjugn kirke. Kilde til katolsk og luthersk tro og praksis». I *Årbok for Fosen 2001*, 7–26. Orkanger: 2001.
- Lavold, Bente. «Kultus og status. Kirkeinventar som kilde til kulturelle, sosiale og økonomiske forhold på 1500-tallet». I *Alt mellom himmel og jord. Religion prest og kirke lokalsamfunnet*, redigert av Hans Hosar, 96–116. Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 2003.
- Lavold, Bente. «Bruk og gjenbruk av bilder i religiøse bøker i Danmark-Norge og på Island på 1500 og 1600-tallet». I *Reformasjonstidens religiøse bokkultur 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet*, redigert av Bente Lavold og John Ødemark, 244–289. Nota Bene 11. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017.

- Luther, Martin. *Passional, Vor Herris Jhesu Christi Pinis oc Døds Historie, met skøne oc deylige Figurer oc Christelige Bøner huer Christen saare nyttelige at læse, Udsæt paa Danske aff Rasmus Hanssøn [Reravius]* København, Laurentz Benedicht. 1573. Malling, Anders. *Dansk Salmehistorie: B. 8: Salmebøgerne*. Vol. B. 8. København: Schultz, 1978.
- Møller Jensen, J. *Denmark and the crusades, 1400–1650*. Leiden: Brill, 2007.
- Claus Pavels's *Dagbøger for Aarene 1812–1813*. Utgitt av Ludvig Daae & Den Norske historiske forening: Kristiania, 1889.
- Ormøy, Ragnhild. *Ringsakboka, Mellomalderen*. Brumunddal: Brøttum historielag, 1992.
- Pettigree, Andrew. *Brand Luther*. 1517, Printing and the Making of the Reformation. Penguin: New York 2015.
- Raes, P.E. et al. *På sporet af gamle bibler: en nordisk antologi: de tre danske foliobibler fra 1550, 1588–89 og 1632–33 og de tre islandske Hólar bibler fra 1584, 1644 og 1728*. København: Akademisk Forl, 1995.
- Rian, Øystein. *Sensuren I Danmark-Norge. Vilkårene for Offentlige Ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Skjelbred, Ann Helen Bolstad. «Tradisjon om Tryntyrken. Stereotyper og identitet». *Tradisjon* nr. 22 (1992).
- Spangen, Christian. «En Skaktavlbibel». I *Hedmark Slektstorielags tidsskrift*, (1943): 180–193.
- Spangenberg, Johannes. *Postilla: Vdleggelse paa Søndagis oc Hellige Dagis Episteler oc Euangelier, som læsis det gantske Aar igennem i den Christne Forsamling, Beridt paa Spørsmal, Aff Johan Spangenberg, Fordansket af Peder Tidemand*. Lübeck, 1595.
- Sthen, Hans Christensen. *En Liden Haandbog Som indeholder allehaande nyttige Øffuelser vdi Gudelighed, oc smucke trøstelige Bøner oc Loffsange, som mand kand daglige bruge*, Lybeck: Asswerus Krøger, 1592.
- Tidemand, Peder. *En Deylig Bøne Bog Met Mange Christelige Bøner Nu Besynderlige I Denne Sidste Farlige Tid Nyttelige at Søge Hielp Oc Trøst Hoss Gud Met I Vor Mangfoldige Store Trang Oc Nød*. Kiøbenhaffn: Lauritz Benedict, 1563.
- Ytreberg, Nils A. «Ringsaker kirkes alterskap i kulturhistorisk lys». *Kunst og kultur*. 61. årgang (1978): 32–42.
- Wergeland, Henrik. «Tyrken». *For Arbejderklassen* nr. 14 1844 27. juli: 105–109.